

Hız. Peygamber'in Namaz İbadetinde Öngördüğü Bazı İlkelerine Dair Bir Deneme

An Essay Regarding Some Principles of Prayer (Salah) Prescribed by the Prophet Muhammad

Havva Esma Akıő*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article

Geliő Tarihi: 30 Nisan 2021 / Date Received: 30 April 2021

Kabul Tarihi: 19 Mayıs 2021 / Date Accepted: 19 May 2021

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Havva Esma Akıő)

* Dr., esma_akis@hotmail.com ORCID: 0000-0002-3495-4211

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial License

Öz

Vahiyle bildirilen ibadetleri ifa eden bireyin Allah'a karşı bağlılık ve teslimiyetini izhar etmesinin yanı sıra karakterinde bulunan olumsuz özellikleri izale etmesi de beklenmektedir. Bu hedefin gerçekleşmesi için emredilen ibadetlerin, özelde de makalemizde ele aldığımız namazın, belli bazı kurallara riayet edilerek edası gereklidir. Bu kaidelerin tespiti hususunda Kur'an-ı Kerim'den sonraki başvuru kaynağımız Hz. Muhammed'in hayatıdır. Zira genel çerçevesi ayetlerle tespit edilen namaz ibadetinin tatbikine dair ayrıntılar Hz. Peygamber'in fiiliyle bildirilmiştir. Ancak bu kadar büyük bir önemi haiz olan konunun müstakil bir çalışma ile ele alınmadığı görülmüştür. Alandaki bu eksikliği gidermek maksadıyla Resûlullah'ın namazını konu edinen hadisler ve rivayetler bu bakış açısı ile ele alınmıştır. Elde edilen bilgiler "kolaylaştırıcılık", "itidal", "devamlılık", "huşû" ve "tadil-i erkân" başlıkları altında değerlendirilmiştir. Hususiyetle klasik hadis ve fıkıh kaynakları ile Hz. Muhammed'in hayatını anlatan siyer kaynaklarına başvurulmuştur. Bunlara ek olarak bu konuyla bağlantılı görülen güncel çalışmalar da değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelime: Siyer, Hz. Peygamber, Namaz, Kolaylaştırıcılık, İtidal.

Abstract

It is expected that the devotion and submission to Allah will be demonstrated by the revelations, as well as the negative traits in the character of the individual. In order to achieve this goal, it is necessary to perform the prayers ordered, in particular the prayer we have discussed in our article, by obeying certain rules. Regarding the determination of these rules, our interlocutor after the Quran is the life of Muhammad. For, the details of the practice of prayer, the general framework of which is determined by verses, are revealed by the act of the Prophet. However, it has been observed that the subject, which has such a great importance, was not dealt with in an independent study. In order to make up for this deficiency in the field, the hadiths and narrations that give information about the prayer of the Messenger of Allah have been handled with this point of view. The information obtained has been evaluated under the headings of "facilitation", "moderation", "continuity", "awe" and "tadil-i erkân". Especially with classical hadith and fiqh sources, siyer sources describing the life of Muhammad were consulted. In addition, current studies related to this subject were also evaluated.

Key Words: The life of Prophet, Muhammad Prophet, Prayer, Facilitation, Sobriety.

Giriş

İslam dini, muhatabı olan bireyin hem dünya hem de ahiret hayatını düzenlemek amacı ile belli kurallar koymuş, onu ibadetlerle sorumlu tutmuştur. *Dinin direği*^[1] hükmünde olan namaz, kulun Yaratıcı ile en yoğun etkileşimi tecrübe ettiği ibadet olarak adeta diğer ibadetlerin de sentezidir. Zira namaz sırasında oruçluya yasak olan eylemlerden uzak durulması gerekmektedir. Ayrıca namaz kişinin vaktini Rabbine ayırıp O'nun huzuruna çıkması yönüyle bir taraftan hac ibadetini de yansıtmaktadır. Yine Rabbinin huzurunda aidiyetini ifade ederek rükû ve secdeye kapanan insan, nefsinin Yaradan'a kurban olarak sunmaktadır. Bunun yanında anlamlarından biri "temizlenme ve arınma" olan zekât gibi, namaz da insanın temizlenmesine vesile olmaktadır.^[2]

Hz. Peygamber kıyamet günü, kulun ilk olarak namaz konusunda hesaba çekileceğini bildirerek, namazın ibadetler içindeki konumuna işaret etmektedir.^[3] Aynı zamanda bu hadis, gereği üzere ifa edilen namazın bireyin tüm hayatını daha şuurulu ve düzenli bir şekilde idame etmesine imkân vereceğini göstermektedir. Zira günde beş vakit kul olduğunun bilinciyle huzura durabilen insan, kazanacağı bu duruşu hem ibadet hem de sosyal hayatına yansıtacaktır.

Kur'an-ı Kerim'de karakterinde isyankârlık ve itaatkârlığı barındıran bir fitratta olduğu zikredilen^[4] insanın, namaz ile kişiliğindeki olumsuz yönleri tezkiye etmesi beklenmektedir.^[5] Zira "*Kitap'tan sana indirilenleri oku; namazı özenle kıl. Şüphesiz ki namaz hayâsızlıktan ve fenalıktan korur...*" (29/45) ayeti ile namazın bu etkisi açıkça zikredilmektedir. Ayette de görüldüğü üzere namaz ancak özenle, dosdoğru ikâme edildiği takdirde arzulanan gaye gerçekleşecektir. Arzu edilen bu gayeye ulaştıracak olan dosdoğru bir namazın ifası birtakım kurallara bağlıdır. Bu kuralları Kur'an ve sünnetten tespit etmek mümkündür.

Yüce Allah namaz emrinin genel çerçevesini ayetler ile bildirir. Bir gün ve bir gece içerisinde kılınması gereken namazların vakitleri ile rükû, secde, kıyam, ka'de gibi rükûnlar içerdiğine dair bilgiler bu ayetlerden tespit edilir. Ancak genel çerçevesi vahiy ile sabit kılınan bu ibadetin tatbiki Hz.

[1] Tirmizî, thk. İbrahim Atve İvaz. b.y.: Matba Mustafa el-Babî, 1395/1975, "İmân", 8 (No.2616).

[2] Saffet Köse, "Ebû Sa'id el-Hâdimî'nin Namazda Huşû Risalesi", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*, 1/1 (Haziran 2018), 4.

[3] Ebû Dâvûd, "Salât", 144-145 (No. 864).

[4] Şems, 91/8.

[5] Köse, "Ebû Sa'id el-Hâdimî'nin Namazda Huşû Risalesi", 5.

Peygamber tarafından öğretilmiş; ashabına da kendisinden gördükleri şekilde namaz kılmaları öğütlenmiştir.^[6] Bu nedenle tüm detayları ashab tarafından talim edilen Resûlullah'ın namazına dair anlatımlar klasik hadis ve fıkıh kaynaklarında yer almaktadır. Bu rivayetlerden, Hz. Peygamber'in kâmil bir şekilde eda ettiği namaz esnasında hususiyetle üzerinde durduğu bazı unsurlar tespit edilmiştir. Belirlenen bu bilgiler “Kolaylaştırıcılık”, “itidal”, “devamlılık”, “huşû” ve “tadil-i erkân” başlıkları altında ele alınmıştır.

1. Kolaylaştırıcılık

Dini sistemler toplumsal hayatı ve bireylerin gücünü hesaba kattığı müddetçe kolaylaştırıcı ve yaşanılabilir. Muhatabının takati üstünde ve sosyal gerçeklerden uzak bir din ve ibadet anlayışı sürdürülebilir görülmemektedir. Zira din, hayatın sadece bir bölümünü değil tümünü ilgilendirmektedir. Dolayısıyla din, fertlerin hayatını idamesi önünde bir engel olmamalı aksine, hayatın olağan akışı içinde yaşamı kolaylaştıran, düzenleyen bir vasıta olmalıdır. Evrensel bir din olan İslâm'ın bu gerçeklerden soyutlanmadan hedef kitlesi olan insanın fıtratını dikkate alarak kaidelerini inşa ettiği bilinmektedir. 23 yıl devam eden nüzul sürecinde ibadetler tedricen emredilirken bireyin alışma süreci göz önüne alınmıştır.^[7] Bu konuda istisnai bir durum olarak görülebilecek gece namazı ile ilgili emrin ise kişilerde zorlanmaya sebep olduğu için yaklaşık bir yıl sonra hafifletildiği bilinmektedir.^[8]

İslâm'ın kolaylaştırıcı yönüne Yüce Allah tarafından 2/185'de “...Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor...”^[9]; yine 5/6'da “...Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez...” 22/78'de “...Din konusunda hiçbir güçlük yükledi...” ayetleriyle işaret edilmektedir. Dinî anlayışa kolaylaştırıcı bir yol çizen bu ayetler ile hayatın doğal akışı içinde zaman zaman karşılaşılan olumsuzluklar, zorluklar, hastalıklar vb. durumlarda ibadetler hususunda sunulan çözümler İslâm'ın kolaylık dini olduğunun delilleridir.

[6] Buhârî, *Sahih-i Buhârî* (İstanbul: Pamuk Yayınları, ts.), 1/155.

[7] Ahmet Gündüz, “İbadetlerde Kolaylık Anlayışı ve Kur'an'ın İbadetleri Yapılabilir Kılması”, *Şarkiyat İlmî Araştırma Dergisi*, 9/2 (18) (Kasım 2017), 725-732.

[8] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, (ö. 211/826-27), thk. Habiburrahman el-Azamî (Beirut: 1972), 3/39-41; Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875) *Sahihü'l-Müslim*, thk: Muhammed Fuad Abdülbaki, (Beirut: Dâr-u Ahyâ'il Kütübü'l Arabiyye, 1374/1955), “Salâtu'l-misâfirün, 139; Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889) *es-Sünen*, thk. Raid b. Sabrî b. Ebî Alafe (Riyad: Dârü'l-Hidâre, 1436/2015), “Tetavvu”, 17 (No.1304); Nesâî, *Süneni'n-Nesâî*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beirut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1406/1986), “Kıyamu'l-Leyl”, 2 (No.1601).

[9] *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman, (Ankara: DİB Yayınları, 2006), Bakara 2/185.

Kolaylaştırıcılık, dini ve ibadetleri basite indirgemek değil, Kur'ân ve sünnet ile sabit kılınan ibadetlerin maslahatına uygun şekilde eda edilmesine imkân vermektir.^[10]

Hayatının her alanında vahyi kendine ölçü alan Hz. Peygamber'in ayetlerde de işaret edildiği üzere, ibadetlerde “kolaylaştırıcı” bir yaklaşımda bulunduğunu söylemek mümkündür. İnananların güçlerinin üzerinde bir ibadet hayatına sahip olmalarını uygun bulmadığı; ashabını da İslâm'ın kolaylık dini olduğu konusunda sık sık uyardığı nakledilmektedir.^[11] Hz. Âişe'den gelen bir habere göre, Resûlullah da iki tercih arasında kaldığında günah olmadığı sürece kolay olanı seçmiştir.^[12]

Görevleri nedeniyle ümmet ile muhatap olacak ashabına da kolaylaştırıcı olmaları yönünde nasihat etmiştir. Kaydedildiğine göre Yemen'e tayin edilen Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Muâz b. Cebel'e “*Kolaylaştırın, zorlaştırmayın. Müjdeleyin, nefret ettirmeyin.*”^[13] diye tavsiyede bulunmuştur. Taif'e emir tayin ettiği Osman b. Ebi'l As'a da namaz kıldırırken kıraati kısa tutmasını, öncelikle cemaatte bulunan zayıf, yaşlı, güçsüz vb. kişileri düşünmesi gerektiğini salık vermiştir.^[14]

Hz. Peygamber'in bahsi geçen uyarılarının yanında, bu prensibi kendi hayatına uyguladığına dair haberler de karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki cemaate namaz kıldırırken kıraati kısa tutan Allah Resûlü, yalnız kıldığı nafilelerinde ise namazı arzu ettiği kadar uzatmıştır. İlk rekâta yaklaşık altmış ayet okuduktan sonra ikinci rekâta kısa bir sure okuyarak tamamladığı bir namazdan sonra bunun nedenini soran ashabına, cemaatte ağlayan bir çocuk duyduğu için bu şekilde davrandığını bildirmiştir.^[15] Zikri geçen bu haber, cemaatin ihtiyaçlarını göz önüne alarak namazı cemaate zorlaştırmamanın gereğini göstermektedir.^[16]

[10] Gündüz, “İbadetlerde Kolaylık Anlayışı ve Kur'an'ın İbadetleri Yapılabilir Kılması”, 725-726.

[11] Buhârî, “İman”, 29; ; Ebû Dâvûd, “Tetavvu”, 27 (No.1368).

[12] Malik b. Enes, (ö. 179/795). *Muvatta*, thk: Muhammed Fuad Abdulkaki (Mısır: Dârü İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1370/1951), “Hüs-nü Hulk”, 2; Buhârî, “Menâkıb”, 23; Müslim, “Fedâil”, 77

[13] İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845). *Tabakatü'l-Kübra* (Beyrut:b.y., 1968), 3/583; Buhârî, “Megâzi”, 60; “Fiten”, 22; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233). *Üsdü'l-gabe fi marifeti's-sahabe* (b.y: Dâr Şa'b, ts.), 4/376-377.

[14] İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (ö. 273/887). *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki (Kahire: Daru Ahyâi'l Kütübü'l-Arabiyye, 1952), “İkâme”, 48 (No.987).

[15] Abdurrezzâk, 2/364; İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebû Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849). *Musanef*, thk. Abdulhalik el-Afgani (Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, 1987), 2/57; Buhârî, “Ezân”, 65.

[16] Nevzat Aşık, *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutumu*, (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2010), 64-67.

Resûlullah'ın gösterdiği hassasiyete ve ashabına yaptığı uyarılara rağmen bu konuda bazı şikâyetlerin geldiği görülmektedir. Ashaptan bir zat imamın namazı uzatmasından dolayı sabah cemaatine katılmak istemediğini bildirince; Allah Resûlü, “*Ey insanlar! İçinizden cemaate namazı zorlaştıranlar var. İnsanlara namaz kıldırırken kısa tutun. Zira cemaatin içinde meşguliyeti fazla, yaşlı, güçsüz olanlar var.*” buyurmuştur.^[17]

Benzer bir durumun anlatıldığı farklı bir hâdisede ise Resûlullah'ın bunu yapan sahabeyi ağır şekilde uyardığını görüyoruz. Nakledildiğine göre Muâz b. Cebel yatsı namazını Hz. Peygamber'in arkasında kıldıktan sonra kavminin yanına gider, onlara namaz kıldırırdı.^[18] Bir seferinde Bakara suresini okumaya başlayınca cemaatte bulunan -adının İbn Hanbel'de geçen rivayette Selim olduğunu öğrendiğimiz- bir kişi selam vererek namazı kenarda kendisi tamamladı. Duruma şahit olanlar onu münafık olmakla suçladılar. Bu ithama maruz kalan sahabe Hz. Peygamber'e gelerek gün içinde yoğun çalışmaktan yorgun düştüğünü ve akşam cemaatle kıldığı namazda, imamın kıraati uzun tutması nedeniyle namazı tamamlamaya gücünün yetmediğini anlattı. Bunun üzerine Muâz'a dönen Allah Resûlü; “*Ya Muâz! Dinden nefret ettirici misin? Şems, Leyl ve A'lâ surelerini oku!*” buyurmuştur.^[19]

Hz. Peygamber'in kolaylaştırıcı tavrını açık bir şekilde göz önüne seren bu hâdiseler, günümüz Müslümanlarının dikkatle üzerinde durması gereken bir noktaya da işaret etmektedir. Bazı mezhep farklılıkları yahut ibadetin özünde olmayan ayrıntılara takılarak birbirini tekfir ile suçlayan, kavga eden ümmetin durumunun Resûlullah'ın gösterdiği hassasiyetten ne kadar uzakta olduğu aşikârdır.

Kur'ân ayetleri ve Resûlullah'ın uygulamalarıyla beş vakit olarak sabit olan namazın şartlarından biri de, namazın kendi vakti içinde eda edilmesidir. Ancak “kolaylaştırıcılık” ilkesi gereği olduğunu düşündüğümüz bazı özel durumlarda namazların vakitlerinin birleştirilmesi söz konusu olabilmektedir. Öğle ile ikindi, akşam ile yatsı namazının ara verilmeden

[17] Buhârî, “İman”, 38; İbn Mâce, “İkâme's-salât”, 48 (No.984), Müslim, “Salât”, 182.

[18] Aynı'de yer alan bir yorumda Muâz b. Cebel'in gündüz namazlarını Resûlullah ile kıldığı, yatsı namazını ise kavminin yanına giderek kıldırıldığı şeklinde bir ifade geçmektedir. bkz. Aynî, *Umdetü'l-Kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Darü'l Kitâbü'l-İlmiyye, ts.), 5/346.

[19] Müslim, “Salât”, 178; Ahmed b. Hanbel, (ö. 241/855). *Müsned* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1969), 5/74. Aynı hâdisenin farklı anlatımlarında namazı terk ederek giden adamı gören Muâz'ın “*muhakkak ki bu adam münafıktır*” sözünü duyan zatın giderek durumu Hz. Peygamber'e anlattığı bildirilmektedir. Bunun üzerine Resûlullah'ın da şiddetli bir şekilde Muâz'a “*sen fitne mi çıkarmak istiyorsun*” diye öfkelenildiği anlatılmaktadır. Farlı anlatımı için Buhârî, “Ezân”, 60,63.

arka arkaya kılınması şeklinde tanımlanan cem' sûrî ve hakiki olmak üzere iki çeşittir. Sûrî cem' her namazın kendi vaktinde olmak üzere peş peşe kılınmasıdır. Örneğin öğle namazını vaktinin son anında kıp, ikinci vaktinin hemen başında da ikinci namazını eda etmek, sûrî cem'dir. Hakiki cem' ise bir namazı diğer namazın vaktine kaydırarak ikisini beraber kılmaktır.^[20]

Namazın cem' edilmesi hususundaki muhtelif rivayetler fikhî boyutta çeşitli içtihatlarla yol açmış olmakla birlikte, Hz. Peygamber'in hayatında bu uygulamanın var olduğuna dair kuvvetli deliller bulunmaktadır.^[21] Muâz b. Cebel'den gelen rivayette bahsedildiğine göre Tebük gazasında Resûlullah öğle ile ikindiye, akşam ile yatsıyı cem etmiştir.^[22] Yine Benî Mustalik gazvesinde de Hz. Peygamber'in namazlarını cem ettiğinden bahsedilmektedir.^[23] Diğer yandan Abdullah b. Mes'ûd'un Resûlullah'ın sadece Veda Haccı sırasında Müzdelife'de iken akşam ile yatsı namazını vakti dışında kıldığını, bir de o gün sabah namazını vaktinden önce kıldığını bildirdiği görülmektedir.^[24] İbn Mes'ûd'un bahsettiği cem'in hakiki olduğu; Benî Mustalik ve Tebük gazaları ile ilgili rivayetlerde bahsedilen cem'in sûrî mi yoksa hakiki mi olduğu konusunda ise muhtelif yorumlar olduğu müşahede edilmektedir.^[25]

Cem' konusunda Hz Peygamber'in genel uygulaması; yolculuğa çıkacağı zaman eğer güneş tepe noktasından inmeden, yani öğle namazının vakti

[20] Osman Şahin, "Ahkâm Hadislerinin Çoklu Yöntemle Anlaşılması ve Yorumlanması: Namazların Cem'i Örneği", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/43 (Aralık 2017), 36.

[21] Seferilikte namazın cem edilmesi hususunda birçok âlim arasında görüş birliği bulunmasına karşın Hasan Basri, İbn Sirin ve Hanefilere göre sadece Arefe günü Arafat'ta ve Müzdelife gecesi Müzdelife'de cem edilebilir. Bu konuda ayrıntılı değerlendirme için bkz. Abdülaziz Bayındır, "Seferilikte Namazların Birleştirilmesi", *Seferilik ve Hükümleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997), 361-382. Ayrıca namazların cem edilmesi ile ilgili mezhepler arasında şartlar konusunda farklı yorumlar bulunmakla birlikte birçok sahabe ve tabiîn uleması yanında Maliki, Şafii, Hanbeli ve Hanefilerin de öğle ile ikindi, akşam ile yatsı namazının gerek yolculukta gerekse ikâmet halinde (gerekli şartlar gerçekleştiğinde) cem' edilmesinin mümkün olduğuna dair yorum ve hadislerin ayrıntılı değerlendirilmesi için bkz. M. Hayri Kırbaoğlu, *Namazların Birleştirilmesi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016).

[22] Mâlik b. Enes, "Kasr-ı Salât", 2; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/545; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2/456; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/241; Müslim, "Salâtü'l-Misâfirin", 51-52-53; Ebû Dâvûd, "Salâtü'l-sefer", 5 (No.1206); İbn Mâce, "İkâme's-Salât", 74 (No.1080); Nesâî, "Mevâkit", 42 (No.587); Beyhakî, *es-Sünen*, 3/162.

[23] Vâkidî, *Megâzi*, 2/435; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2/458; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/179-180, 204; 3/348.

[24] İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2/458; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/551; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/384; Müslim, "Hacc", 292.

[25] Rivayetlerde bahsedilen cem'in sûrî cem olduğu, sefer yahut yağmur ve hastalık sebebiyle hakiki cem'in caiz olmadığı zikredilmektedir. Detaylı tartışma için bkz. Şahin, "Ahkâm Hadislerinin Çoklu Yöntemle Anlaşılması ve Yorumlanması: Namazların Cem'i Örneği", 31-73.

henüz girmeden hareket etmesi gerekiyorsa, öğle namazını ikindi namazı vaktine tehir ederek kılma şeklindeydi. Ancak öğle namazının vakti girmiş ise öğle ile ikindi namazını birlikte eda ederek yola koyulurdu. Akşam ve yatsı namazı ile ilgili de aynı uygulamayı takip ettiği; yola çıkması konusunda acelesi olduğu zamanlarda akşamı, yatsı namazı vaktine tehir ederek ikisini birlikte yatsı namazı vaktinde kıldığı anlaşılmaktadır.^[26] Yolculuk esnasında namazlarını birleştirdiğine dair haberlerin yanı sıra; İbn Abbas, Hz. Peygamber'in Medine'de mukim halde iken öğle-ikindi ve akşam-yatsı namazlarını cem ettiğini bildirmiştir. Bu durumun yağmur gibi bir sebebe dayalı olduğunu düşünenlere karşın; İbn Abbas'ın, haberinde yağmur hali olmayan bir günde gerçekleştiğinden bahsetmesi ve Resûlullah'ın bunu "ümmetine kolaylık ve genişlik sağlamak" gibi bir amaçla yaptığını zikretmesi dikkat çekmektedir.^[27]

Hız. Muhammed'in seferilik ile ilgili bir diğer uygulaması da namazların kısaltılmasıdır.^[28] Bu uygulama "Yeryüzünde sefere çıktığımız zaman kâfirlerin size kötülük yapmasından korkarsanız, namazınızı kısa tutmanızda bir vebal yoktur ..."^[29] ayetine dayandırılmaktadır. Sünnette de yer alan taksîre dair haberlerde bahsedildiğine göre, Mescid-i Nebevi'ye yaklaşık 11 km uzaklıkta bulunan Zülhuleyfe'den itibaren hiçbir güvenlik endişesi olmadığı durumlarda dahi namazlarını iki rekât olarak eda etmeye başlayan Hz. Peygamber'in; Tâif, Fetih, Tebük seferlerinde ve Veda Haccı esnasında namazlarını iki rekât olarak kıldığına dair pek çok rivayet bulunmaktadır.^[30] Hz. Muhammed sonrası dönemle ilgili olarak gelen bir rivayette ravî; Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz.

[26] Malik b. Enes, "Kasr-ı salât", 3; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 2/545; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2/456; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/241; Müslim, "Salâtu'l-misâfirün", 53; Ebû Dâvûd, "Salâtu'l-sefer", 5 (No.1212); İbn Mâce, "İkâme", 743 (No.1079); Nesâî, "Mevâkıt", 42 (No. 586); Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Haydarabad: Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1356), 3/162.

[27] Malik b. Enes, "Kasr-ı salât", 4; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 2/555; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2/456; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/223; Müslim, "Salâtu'l-misâfirün", 53; Nesâî, "Mevâkıt", 44 (No. 589).

[28] Seferilikte namazın kısaltılması hususu Kitap, sünnet ve icma ile sabit olmakla birlikte nasıl uygulanacağı ve bu durumun azimet mi yoksa ruhsat mı olduğu ve hangi mesafeden itibaren uygulanmaya başlayacağı konusunda mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına dair ayrıntılı bilgi bkz. Mustafa Baktır, "Seferilikte Azimet ve Ruhsat", *Seferilik ve Hükümleri*, 325-336; Davut Yaylalı, "Seferilik Hükümleri", *Seferilik ve Hükümleri*, 247-282.

[29] Nisâ 4/101.

[30] Vakıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Eslemî (ö. 207/823), *Kitâbü'l-Meğazi*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Alemu'l Kütüb, 1965), 2/871, 3/926, 1015; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 2/516; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/137, 168; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2/447-448-450; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/430-431; Buhârî, "Taksîr", 1; Müslim, "Salâtu'l-misâfirün", 12; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim, (Beyrut: Darü'l-Saydan, ts.), 3/69; İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Zürâî ed-Dımaşkî

Osman ile birlikte yaptığı yolculuk esnasında da namazları kısalttıklarından bahsetmektedir.^[31] Ayrıca bu ilkeye dayanak olarak görülen mezkûr ayette bahsedilen korku durumunun ortadan kalkması ile seferde namazın kısaltılma hükmünün geçerli olup-olmadığı konusunda tereddüde düşen Ya'la b. Ümeyye'nin bu durumu Hz. Ömer'e sorduğu anlatılmaktadır. Rivayette Hz. Ömer'in de aynı hususu düşünerek Hz. Peygamber'e sorması üzerine, Hz. Peygamber'in "O Allah'ın size bir sadakasıdır. Sadakasımı kabul edin" diye cevap verdiği zikredilmektedir.^[32]

Namazların cemaatle eda edilmesi hususuna büyük önem veren Hz. Muhammed, ashabın cemaate katılımını kolaylaştırmak amacıyla, şiddetli sıcağın olduğu günlerde öğle namazını havanın biraz daha serinlediği vakte tehir etmiştir.^[33] Yine yatsı namazını gecenin üçte biri geçinceye kadar geciktirmeyi arzu ettiği halde, ümmetine zorluk getirir düşüncesiyle bunu emretmekten imtina etmiştir.^[34]

Bu konuda dikkatimizi çeken diğer bir konu ise her vakit için ayrı abdest zorunluluğudur. Vahyin ilk yıllarında her namaz için ayrı abdest alınması gerekliliği var iken, Mekke'nin fethinden sonra Resûlullah ümmetine zorluk olacağı düşüncesi ile bunu değiştirerek ümmetine ilan etmiştir. Kendisi de Fetih gününde tek abdest ile müteaddit defa namaz kılmış; böylece tek abdestle -bozulmadığı sürece- birden fazla vakit namazı eda etmenin mümkün olduğunu ashabına göstermiştir.^[35]

Vahiy ile işaret edilen ve Allah Resûlü'nün fiilleriyle vücut bulan kolaylaştırıcılık ilkesi; İslâm'ın evrensel bir din olduğuna işaret ederek, muhataplarının zaman içinde karşılaşabileceği sorunları, zorlukları öngörerek çözümler sunmaktadır.

2. İtidal Üzere Olmak

İslâm dini aşırılıklardan sakındıran, ifrat ve tefrit boyutuna düşmeden daima itidalli olmayı emreden bir dindir. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de

el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Zâdu'l-Mead fi Hedyi Hayri'l-ibâd*, thk. Şuayb el-Arnâvud, Abdülkadir el-Arnâvud, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1988), 3/561.

[31] Buhârî, "Taksîr", 34-35; Müslim, "Salâtu'l-misâfirün", 8.

[32] Müslim, "Salâtu'l-misâfirün", 4.

[33] Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 1/544; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/160.

[34] Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 1/557; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2/439-440; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/250, 433; Tirmizî, thk. Ahmed Muhammed Şakir, "Salât", 124 (No.167); İbn Mâce, "Salât", 8 (No.791).

[35] Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 1/ 54-55; Buhârî, "Vudû", 54; Şiblî, *Asr-ı Saadet*, 2/16; Ebû'l Ferec, Nureddin Ali b. Burhaneddin İbrahim b. Ahmed el-Halebî.(ö. 1044/1635) *İnsanü'l-Uyûn ve Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*, (Kahire: yy., 1965), 1/429.

önceki din mensuplarını örnek göstererek inananları uyarmakta, aşırılığa kaçmadan orta yol üzere bir yaşam sürmelerini emretmektedir.^[36] Hz. Peygamber de bu hususa işaret ederek ümmetini sık sık uyarmış, gerek inanç gerekse ibadet boyutunda daima itidal ile hareket edilmesini salık vermiştir. “*Dinde aşırıya gitmekten sakınınız. Zira sizden öncekiler bu sebeple helak oldular.*”^[37] “*Ey insanlar orta yol üzere olunuz. Siz usanmadıkça Allah asla bıkmaz.*”^[38] ve “*Sözlerinde ve davranışlarında ileri giderek haddi aşanlar, helâk olmuşlardır.*”^[39] buyurmuştur.^[40]

İbadet boyutunda ele aldığımızda itidal prensibinin daha çok nafileler ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Zira farz olarak kılınan namazların gerek zamanı gerekse miktarı bellidir. Farz namazlar dışında günün çeşitli vakitlerinde eda ettiği nafile namazları bulunan Hz. Peygamber ashabını da bu konuda teşvik etmiş, nafileleri kulun Allah’a yaklaşması için büyük bir vesile olarak görmüştür. Ancak aşırıya kaçarak kişinin kendine yüklenmesi ve hem kendisinin hem de ailesinin hakkına girmesini onaylamamıştır. Bu noktada devreye giren itidal prensibi, bireyin takatının yettiği ölçüde nafileye yönelmesini ifade etmektedir.

Hz. Peygamber’in ibadeti hakkında bilgi almak niyetiyle Hz. Âişe’ye gelen ashaptan bazıları onun ibadetlerini öğrendikten sonra kendilerini yetersiz görmüş ve ondan daha fazla ibadet edeceklerine dair sözleşmişlerdi. Biri geceleri uyumadan sürekli namaz kılacağına; diğeri her gün oruç tutacağına; bir diğeri de kadınlardan uzak duracağına ilişkin, insan fitratına aykırı sözler vermişlerdi. Bunu duyan Resûlullah ise “*Ben Allah’tan en çok korkanımız, sakınmanız! Ancak ben gecelerimi namaz ve uykuya ayırırım. Bazı günler oruçlu olurum, bazı günler olmam. Evlenirim de. Kim ki benim sünnetimden uzaklaşırsa benden değildir.*” buyurarak bu sözlerin fitrî bir din olan İslâm’a uygun olmadığını; reel hayatla bağdaşmayan bu tarz bir ibadet hayatını tasvip etmediğini göstermiştir.^[41]

Benzer bir tepkisiyle karşılaştığımız bir diğer rivayette gece boyu hiç uyumayarak sürekli namaz kılan bir kadından bahsedildiğini duyunca,

[36] Önceki ümmetlerden aşırılığa gidenler denilince ilk akla gelenler Hristiyanlar olmaktadır. Onların davranış ve inanç örnekleri Kur’ân-ı Kerim’de birçok ayette zikredilmektedir. bkz. Tevbe 9/31; Maide 5/73, 77; Nisa 4/171

[37] İbn Mâce, “Menâsik”, 63 (No.3029); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/215.

[38] İbn Mâce, “Zühhd”, 28 (No.4241).

[39] Müslim, “İlim”, 7.

[40] Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber’in İbadetlerde Öngördüğü İtidal ve Kolaylık Anlayışı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9 (2000), 377-392.

[41] İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/371-372; Buhârî, “Nikâh”, 1; Müslim, “Nikâh”, 5.

yüzünde anlatılanlardan rahatsız olduğuna dair bir emare belirmiş, sonunda yorgunluk ve bıkkınlığa sebep olacak nafîle ibadetten sakınılmasını tavsiye etmiştir.^[42] Bedenin ve gözün kişi üzerinde hakkı bulunduğunu bildiren Allah Resûlü,^[43] kulun bu hakkı gasp ederek ibadete devam etmesini hoş karşılamamış, bunu da yeri geldikçe bildirmiştir. Benzer bir uyarıyı eşi Hz. Zeyneb için de yapmış; nafîle namaz esnasında yorulup, uykusu geldiğinde tutunmak maksadı ile gerdığı ipi görünce derhal ipin çözülmesini söylemiş ve yorulunca istirahat edilmesini tavsiye etmiştir.^[44]

Bedeninin kişi üzerinde hakkı olduğu gibi, ailesinin ve sosyal çevresinin de kişi üzerinde hakkının bulunduğunu dile getirmiş;^[45] onların zamanından çalarak ibadete yönelmenin uygun olmadığını hem fiili hem de kavli sünnetiyle ortaya koymuştur. Hz. Peygamber ibadetler konusunda aşırıya kaçan, fıtrata uygun olmayan bir ibadet anlayışının inananlarda; usanç, bıkkınlık ve yorgunluk meydana getireceğinden endişe etmekteydi. Allah Resûlü'nün bu endişesinin doğruluğunu gösteren bir haber de dikkatimizi çekmektedir. Abdullah b. Amr her gün oruç tutar, her gece de Kur'ân'ı hatmederdi. Bunu duyan Hz. Peygamber ayda üç gün oruç tutmasının kendisi için yeterli olacağını; ailesinin, misafirlerinin, bedeninin üzerinde hakkı olduğunu ve buna riayet etmesi gerektiğini bildirmiştir. Ancak Abdullah bundan daha fazlasına gücünün yeteceğini söyleyerek Resûlullah'ın bu öğüdünü kabul etmemiş; ilerleyen yaşlarında yaptığı ibadetler meşakkate girmesine sebep olunca Resûlullah'ın kendisine sunduğu ruhsatı kabul etmediği için pişman olmuştur.^[46]

Namazlarında izlediği itidal prensibinin gereği olarak gördüğümüz çeşitli haberlerde; Hz. Peygamber'in, bazı nafîle namazlarını ümmetine farz olur endişesi ile terk ettiği bildirilmektedir.^[47] Bu hususa işaret eden bir haberde Resûlullah'ın Ramazan gecesinde mescide çıkarak namaz kıldığı ve ilerleyen gecelerde arkasındaki cemaatin artması üzerine mescide çıkmayarak bu namazı eda etmeye evinde devam ettiği anlatılmaktadır. Bunun sebebini soran sahabeye ise, cemaatle kılınan bu namazın farz kılınmasından ve zamanla buna güç yetiremeyeceklerinden endişe duyduğu için o şekilde

[42] Malik b. Enes, "Salâtü'l-leyl", 4; Buhârî, "İman", 32; Müslim, "Salâtü'l-misâfirin", 220.

[43] Buhârî, "Savm", 55.

[44] Buhârî, "Teheccüd", 18; Müslim, "Salâtü'l-misâfirin", 219, İbn Mâce, "İkâme's-salât", 184 (No.1371).

[45] Buhârî, "Savm", 51, 54-55.

[46] Buhârî, "Savm", 55; Müslim, "Sıyam", 77.

[47] Malik b. Enes, "Kasr-ı salât", 29; Buhârî, "Teheccüd", 5; Müslim, "Salâtü'l-misâfirin", 77.

davrandığını söylediği nakledilmektedir.^[48] Hz. Âişe; mezkûr sebepten dolayı onun kuşluk namazını bazen hiç bırakmayacak şekilde devamlı kıldığını, bazen de hiç kılmayacakmış gibi bıraktığını zikretmiştir.^[49]

Bu örneklerde de görüldüğü üzere Resûlullah namaz ibadetinde izlediği itidal prensibi ile ümmetin aşırıya kaçarak bir yandan zaman içinde bıkkınlık ve usançla ibadetlerden uzaklaşmalarının önüne geçmeyi, diğer yandan da sosyal sorumluluklarını aksatacak duruma gelmelerini engellemeyi amaçlamaktadır. Çünkü İslam dini tamamen dünya işlerini göz ardı ederek ahiret hayatına yönelmeyi uygun görmeyerek; dünya-ahiret dengesini sağlayacak itidalli bir hayat tarzını tavsiye etmektedir.

3. Devamlılık

Hz. Peygamber'in namaz ibadetinde öngördüğü ilkelerden bir diğeri de devamlılıktır. Kur'ân-ı Kerim'de "Onlar namazlarına devam ederler."^[50] ayeti ile bu prensibe işaret edilmektedir. Yine "Namazları ve orta namazı vaktinde kılın. Onları Allah'a içtenlikle itaat ederek kılın. Olur ki bir şeyden korkarsanız, o zaman yürürken veya binek üzerinde iken kılın."^[51] emri ile barışta-savaşta, güven içinde-korku anında her durumda namaz ibadetinde devamlı olunmasının önemi vurgulanmaktadır. Örneğini Hz. Peygamber'in hayatında da gördüğümüz üzere; savaş-korku durumunda dahi namazın terk edilmemesi, binek üzerinde secde ve rükûa varılmadan hatta zaruri durumlarda kibleye yönelmeden bile kılınması, namazda devamlılığın önemini göz önüne sermektedir.^[52]

Sefer halinde namazların edası hususu ile ilgili ruhsatları zikrettik. Bunun yanında çeşitli gazvelerde düşman ile karşı-karşıya kalındığı durumlar için çözüm sunan 4/101-102^[53] ayeti namaza devam hususundaki hassasiyete de

[48] Malik b. Enes, "Salâ fi Ramazan", 1; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 4/265; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/468; Buhârî, "Ezân", 80; "Teheccüd", 5; Ebû Dâvûd, "Şehr-i Ramazan", 1 (No.1373); Müslim, "Salâtü'l-misâfirin", 177; Nesâî, "Kıyamü'l-leyl", 4 (No.1604); Beyhakî, *Sünen*; 2/494.

[49] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/159; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Musa b. Dahhak es-Sülemî (ö. 279/892), *el-Camiu's-Sahih (Sünenü't-Tirmizî)*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Riyad: el-Mektebeti'l-İslamiyye, ts., "Salât", 346 (No.477).

[50] Müminûn 23/9; En'âm 6/92; Meâric 70/34.

[51] Bakara 2/238-239.

[52] Yusuf el-Kardavî, *İslam'da İbadet Mefhumu*, ter. Hüsâmeddin Cemal (İstanbul: Nida Yayınları, 2014), 271.

[53] Nisâ 4/101-102; "Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size zararı dokunmasından korkarsanız namazlarınızı kısaltmanızda bir vebal yoktur... Ey Peygamber! Cephede iken onlara namaz kıldırarak olursan, bir bölük silahlarını da yanına alarak seninle beraber namaza dursun, diğer bölük nöbet tutsun. Bunlar secde ettikten sonra henüz namazlarını kılmamış olan diğer bölük, tüm tedbirlerini ve silahlarını alıp seninle beraber namazlarını kılsınlar. Kâfirler sizin namaza dalıp silâhlarınızdan ve eşyanızdan uzaklaşmanızı beklerler. Eğer yağmur yüzünden bir zarar görürseniz

işaret etmektedir. Yüce Allah tarafından tarif edilen “salatü'l-havf”ın Hz. Peygamber tarafından çeşitli gazvelerde uygulandığına dair detaylı bilgiler bulunmaktadır.^[54] Ayetle tespit edilen ve Resûlullah'ın sünnetinde yer bulan bu uygulama, namaz ibadetinin devamlılığına ve hiçbir durumda terk edilmemesi gerektiğine kuvvetli bir işarettir.

Namazın devamlı olmaması bireyin ve zincirleme olarak toplumun Müslüman kimliğini kaybetmesine neden olabilir. Zira namaz, kulun Allah ile en güçlü iletişim halidir. Düzenli olarak ifa edilmeyen namaz kulun Yaratıcıyla bağıni zayıflatar. Bu bağıni zayıflaması bireyin maneviyattan uzaklaşarak Allah ve ahiret inancının zedelenmesine yol açar. Yaratıcının varlığına ve ahirete olan inancından uzaklaşan insan kötülüklere daha açık duruma gelir. Yaşanan bireysel düzeydeki bu bozulma zaman içinde toplumsal yapıya yansiyarak sosyal bozulmaların baş göstermesine sebep olur.^[55] Bu nedenle hem vahiyle hem de Hz. Peygamber'in söz ve fiilleriyle namazda devamlılığın önemi vurgulanmaktadır.

Farz namazlarını hiçbir koşulda terk etmemeyi öngören bu ilkenin bir de nafiye boyutu bulunmaktadır. Nasıl ki farz namazlar sadece hayatın bir bölümünü kapsamıyor, ömür boyu mükellefiyeti devam ediyorsa, nafiye olarak eda edilen namazların da aynı disiplinle devamlı olması gerekmektedir. Namazın kişinin karakter değişimine ve manevi gelişimine fayda vermesi için içselleştirilmesi gerekmektedir. İnsan sürekli ifa ettiği ibadeti içselleştirir ve şuuruna erişebilir. Tıpkı bir davranışın alışkanlık hâline gelmesi için tekrar edilmesi gerektiği gibi. Nafiye ibadetlerde de Resûlullah tarafından gözetilen bu ilke, İslâm'ın fitri bir din olduğunun delilidir.

Hz. Peygamber'in bu ilkenin önemini ashabına sık sık hatırlattığı; yanında bir sahabenin uzun uzadıya kıldığı nafiye namazlardan bahsedilince bunu onaylamadığı, kişinin gücü yettiği kadarıyla az da olsa devamlı yapılan ibadetin Allah katında en makbulü olduğunu buyurduğu zikredilmektedir.^[56] Nafiye namazların edasında aşırıya kaçılmasını tasvip etmeyen Hz.

veya hasta olursanız silâhlarınızı yere bırakmamızda bir sakınca yoktur. Yine de ihtiyat tedbirinizi alın, uyandır olun! Allah elbette kâfirlere alçaltıcı bir azap, hezimet hazırlamıştır.”

[54] Detaylı bilgi için bkz. Malik b. Enes, “Salâtü'l-Havf” 1-3; Vakıdı, “Megâzi”, 1/396; 2/582-583; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 2/503-504; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2/461, 462-466; İbn Hişam, *Sîre*, 3/214-215; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/61-62, 81; Taberî, *Tarihü'l-Ümem*, 2/556-557; Müslim, “Salâtü'l-misâfirin”, 305-312; Halebi, *İnsânü'l-Uyûn*, 2/690-691.

[55] Şevket Pekdemir, “Namazın Karakter İnşâsındaki Yeri”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu*, ed. Yavuz Ünal vd. (Ankara: Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 384.

[56] Malik b. Enes, “Salâtü'l-leyl”, 4; Buhârî, “İman”, 32; “Rikâk”, 18; Müslim, “Salâtü'l-misâfirin”, 218, 220.

Muhammed, orta yol üzere devam edilen nafilelerin terk edilmesini de hoş karşılamamış; Abdullah b. Amr b. As'ı, önceleri gece namazına devam ederken sonrasında terk eden bir sahabeyi örnek göstererek onun gibi olmaması konusunda uyarmıştır.^[57]

Resûlullah'ın ümmetine tavsiye ettiği bu ilkeyi öncelikle kendi hayatına uyguladığı muhakkaktır. Zira Hz. Âişe, onun ibadet için özel bir gün tahsis edip-etmediği sorusuna herhangi bir güne mahsus ameli olmadığı, ibadetlerinin devamlı olduğu şeklinde cevap vermiştir.^[58]

Sonuç olarak Hz. Peygamber, farz namazlara, içinde bulunulan durumun şartlarına en uygun şekilde; nafil namazlara da orta yol üzere, gücünün yettiği ölçüde, tıpkı farz namazlarda izlediği disiplinle devam etmenin Allah katında en makbul ibadet olduğunu hem fiili hem de kavli sünnetiyle ortaya koymuştur.

4. Huşû

Kur'an'da Allah için saygıyla boyun eğmek^[59], aşağı bakma,^[60] kıpırdamadan yere bakarak durma,^[61] sesini alçaltma,^[62] korku, çekinme ve kaygı ile içten içe saygı duyma^[63] vb. anlamlarda kullanılan huşû, kelime olarak organlarda bulunan alçakgönüllülük, tevazu, itaat, horluk, hakîrlik olarak tanımlanır. Bedende bu davranışın ortaya çıkması için kalpte de aynı duyguların bulunması gerekmektedir.^[64] Bu anlamlar göz önüne alındığında huşûnun; kökü kalpte olan bir duygunun, bedende tezahürü olduğu söylenebilir. Namaz esnasında yahut namaz dışında Rabbinin huzurunda olduğu bilicinde olan kişinin, davranışlarını bu bilinçle düzenlemesi olarak da anlamlandırılabilir. Huşû hali; imanın sonucu, mümin kulun bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.^[65]

Kur'ân-ı Kerim'de feraha ereceklerden bahsedilirken “*namazını huşû ile kılanlar*”^[66] ifadesi namaz-huşû ilişkisine işaret etmektedir. Kulun Yaratıcısına

[57] Buhârî, “Teheccüd”, 19.

[58] Buhârî, “Rikâk”, 18; Müslim, “Salâtü'l-misâfirin”, 217.

[59] Bakara 2/45; Âl-i İmrân 3/199; Ahzab 33/35; Şûra 42/45; Hadîd 57/16; Çaşıye 88/2.

[60] Kamer 54/7; Kalem 68/43.

[61] Mü'minûn 23/2.

[62] Tâhâ 20/108

[63] Enbiya, 21/90

[64] Râgıp el-İsfehânî, *el-Müfredat-İl-Ğarîbi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân ed-Davûdî (Beyrut: Darü'l-Kâlem, 1412), 283-284.

[65] Abdurrahman Kasapoğlu, “Bir Dini Tecrübe Olarak Kur'an'da Huşû”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 6/15 (2005), 177-190.

[66] Müminun 23/1-2. “*Namazlarını huşû ile kılan müminler, muhakkak felah buldu.*”

karşı tazim ve teslimiyetini samimi şekilde gösterdiği; Allah ile kulun vuslata erdiği bir ibadet olan namazın karakter gelişimine tesir edebilmesi için kişinin bedenen olduğu kadar ruhu ve bilinci ile huzurda bulunması, Allah ile bir iletişimde olduğunun farkında olarak bu ibadeti yerine getirmesi gerekmektedir. Huşû olarak isimlendirilen bu idrak hali ile başı önde, gözleri secdede, okuduğu ayetlerin anlamını düşünerek eda edilen namaz arzu edilen gayeye ulaştıracak ve manevi lezzet almayı mümkün kılacaktır. Aksi takdirde sadece bedenen yapılan fiziksel hareketler olmaktan öteye geçemeyecektir.^[67]

Hz. Peygamber'in hususiyetle üzerinde durduğu huşû, bireyin şuurlu bir şekilde ibadet etmesine imkân veren ve namaz esnasında ruhuyla, aklıyla, bedeniyle Allah'ın huzuruna çıktığı bilincini kazandıran psikolojik bir hâldir.^[68] Allah Resûlü'nün bu hâl üzerine namazlarını ifa ettiği Hz. Âişe'nin bildirdiği bir rivayetten anlaşılmaktadır. O Hz. Muhammed'in bazı geceler ayakları şişene kadar nafil namaz kıldığını nakletmiştir.^[69] Bu durum huşû içinde eda edilen bir namazın kişiye verdiği manevi lezzeti göz önüne sermektedir. Yoksa Hz. Peygamber'in vücuduna eziyet derecesinde bir ibadetten imtina ettiği bilinmektedir. Ancak burada Resûlullah huşû içinde eda edilen namazda fiziksel bir yorgunluk yahut acının hissedilmeyeceğini göstermiş olmaktadır. Aksi takdirde “*öyleleri vardır ki kıldıkları namazdan elde ettikleri kazanç, yalnızca yorgunluk ve zahmettir.*”^[70] buyurduğu gibi bedenen olduğu kadar aklen ve ruhen Rabbinin huzurunda olduğu bilincine ulaşamayan kişi, kıldığı namaz ile hedeflenen faydayı sağlayamayacaktır.

Namaz esnasında bu idraki tam olarak sağlayabilmek, Yüce Allah'ın huzurunda O'nunla konuştuğunun bilincinde, huşû içinde namazı eda edebilmek için Hz. Peygamber'in izlediği ve ashabına tavsiye ettiği prensipler bulunmaktadır.^[71] Öncelikle “*Farz namazın vakti geldiğinde kâmil bir abdest alarak o namazı huşû ile kılan bir müminin büyük günah işlemediği sürece namazı önceki günahlarına kefâret olur.*”^[72] buyurarak sahih bir abdest ile huzura çıkmanın, namazın huşû içinde eda edebilmenin ilk adımı olduğunu ifade

[67] Hüseyin Certel, “Psikolojik Bir Yaklaşımla Sözlü Ve Fiili Şart Ve Rükûnlarıyla Namaz”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0/13, (Haziran 1997), 329-345.

[68] Galip Gezgin, “Kur'an'da Huşû Kelimesinin Semantik Analizi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2000), 97.

[69] Buhârî, “Teheccüd”, 6.

[70] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 2/441; İbn Mâce, “Sıyam”, 21 (No.1690).

[71] Abdullah Çolak, “Allah'a Karşı Derin Sevgi ve Saygının Bir Tezahürü Olarak Namazda Huşû”, *Bilimname*, 2009/1, 183-206.

[72] Müslim, “Taharet”, 10.

etmektedir. Bu konudaki diğer bir tavsiyesi de kâmet duyulduğu zaman vakarlı bir şekilde cemaate yetişmeye çalışmanın gerekliliğidir. Zira kişinin cemaate yetişmek arzusu ile telaşlı bir şekilde koşturması huşûu tehlikeye sokacağından, sükûnet içinde yürüyerek cemaate ulaşmak ve yetiştiği yerden namaza durmak, Allah Rasulü tarafından tavsiye edilmiştir.^[73] Namaz esnasında dikkati dağıtacak ihtiyaçların önceden giderilmesi önemlidir. Bu nedenle Hz. Peygamber eğer namaz vaktinin çıkması söz konusu değilse, yemek hazırsa önce yemek yenilmesini bildirmiştir.^[74] Yine benzeri bir nedenle tuvalet ihtiyacı olan birinin o durumda namaz kılmasını uygun bulmamış; bu durumun namazda dikkati dağıtarak huşûa engel olacağını bildirmiştir.^[75]

Namaz öncesinde dikkati dağıtacak tüm engeller ortadan kaldırıldıktan sonra huzura durunca da zihni ibadet dışı meşgaleden soyutlamak gerekmektedir. Sağında solunda ne olduğu ile ilgilenen okuduğu ayetleri alışkanlık üzere söyleyen, anlamı üzerine düşünemeyen insan, kıldığı namazdan lezzet alamayacaktır. Hz. Peygamber bu nedenle ibadetten manevi lezzeti ve faydayı alabilmek için namaz dışı hareketlerden sakındırımış, sağa sola bakılmaktan kaçınılmasını istemiştir.^[76] Zorunluluk dışında namaz esnasında elbiseyi düzeltmek, saç, sakal veya vücudu ile oynamak, parmak çıtlatmak huşûa engel olacağı için uygun görülmemiştir. Bu konuda Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye uyarısı dikkat çekmektedir.^[77]

Hz. Peygamber namazı eda ederken, huşûu bozacak ve dikkati dağıtacak bir unsurun etrafta ve kıyafette bulunmamasını da tavsiye etmiştir. Bir gün Ebû Cehm tarafından Resûlullah'a nakışlı bir elbise hediye edilmişti. Bu elbise ile namaz kılan Allah Resûlü selam verdikten sonra elbisenin üzerindeki nakışların dikkatini dağıtarak huşûa engel olduğunu söylemiş ve Ebû Cehm'e geri verilmesini buyurmuştu.^[78]

Hz. Peygamber'in namazı ifa esnasında üzerinde hassasiyetle durduğu huşû ilkesi, namazın ruhu mesabesinde kabul edilmektedir. Bu nedenle sahih bir namazın ikamesi için bu hususa onun örnekliliğinde azami gayret edilmelidir.

[73] Buhârî, "Ezân", 21.

[74] Buhârî, "Ezân", 42; Müslim, "Mesâcid", 64.

[75] Müslim, "Mesâcid", 67.

[76] Buhârî, "Ezân", 93; Ebû Dâvûd, "Salât", 160-161 (No.910).

[77] Müslim, "Salât", 44; İbn Mâce, "İkâme's-salât", 42 (No.975).

[78] Malik b. Enes, "Salât". 67; Buhârî, "Salât", 14; Müslim, "Mesâcid", 62.

5. Tadil-i Erkân

Hz. Peygamber'in namazı ile ilgili yaptığımız araştırmada tespit ettiğimiz ilkelerden bir diğeri de tadil-i erkândır. "Adl" sözcüğünün tef'il masdarı olarak doğrultma, düzgün hale getirme, dengeleme, uygun hale getirme, kıyam kazandırma olan tadil^[79] ile destek, köşe, temel, asıl vb anlamlara gelen rüknün^[80] çoğulundan oluşan bir terkip olan tadil-i erkân; terim olarak namazın sükûnet içinde; kıyam, rükû, secde ve ka'de gibi rükünlerini yerli yerinde, acele etmeden yerine getirilmesini ifade etmektedir.^[81] Namaz esnasında secde ve rükûa giderken, rükûdan doğrulurken, kıyam esnasında, iki secde arasında oturulduğunda vücudun gerekli hâli alması ve tüm rükünlerin mükemmel şekilde gerçekleştirilmesi şeklinde de tanımlanabilecek bu ilkeye Hz. Peygamber'in ihtimam gösterdiği;^[82] ashabına da gerekli tadil-i erkândan ödün vermeden tüm rükünlerin titizlikle eda edilmesinin gerekliliğini tavsiye ettiği zikredilmektedir.^[83]

Ashabına kendisinden gördükleri şekilde namazlarını kılmalarını buyuran Resûlullah namazını eda ederken kıyam, rükû ve secdesini büyük bir sükûnet ile gerçekleştirir; namazını tadil-i erkâna uygun kılmayanları uyararak, tekrar kılmalarını söylerdi. Ebû Hureyre'den nakledilen bir rivayette anlatıldığına göre Resûlullah mescitte iken bir kişi geldi ve namaz kıldı. Namazını bitirdikten sonra Hz. Peygamber'in yanına gelerek selamlaştı. Resûlullah ona namazının olmadığını, yeniden kılması gerektiğini söyledi. O da dönüp az önce kıldığı gibi namaz kıldı. Resûlullah yine aynı uyarıda bulundu. Üçüncü kez aynı şekilde tepki gösterince adam: *"Ey Allah'ın Rasülü! Bu kıldığımdan daha iyi nasıl kılacağımı bilmiyorum. Bana doğrusunu öğretir misin?"* dedi. Bunun üzerine Resûlullah *"Namaza tekbirle başla. Kur'ân'dan iyi bildiğin yerleri oku. Rükûa varınca tüm azaların yerli yerine yerleşinceye kadar bekle. Rükûdan kalkınca bedenini tamamen doğrult. Sonra secdeye git ve azaların yerleşinceye kadar orada kal. Secdeden başını kaldırmıca azaların yerleşinceye kadar otur. Ardından tekrar secdeye git ve azaların yerleşinceye kadar orada kal. Sonrasında ayağa kalk*

[79] İbn Manzur Muhammed b. Mukerram el-Misrî, "adl", *Lisânu'l-Arab* (İran: Neşrû Edebi'l-Havze, h.1405/k.1323), 11/432

[80] İbn Manzur, "rükn", *Lisânu'l-Arab*, 13/185-186.

[81] Abdullah Kahraman, "Ta'dil-i Erkân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/366.

[82] Ahmet Aydın, "Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin Birgivi'nin Eserine Yazdığı Menhelü'l-Hüdât ilâ Mu'addili's-Salât Adlı Şerhi Çerçevesinde Ta'dil-i Erkân Kavramı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/62 (Şubat 2019), 1690-1702; Kadir Paksoy "Hadisler Göre Namazda Ta'dil-i Erkân", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/24 (Temmuz-Aralık 2010), 61-71.

[83] İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2/54; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/173; Buhârî, "Ezân", 64.

ve dimdik dur. Namazını tamamlayıncaya kadar böyle devam et” diyerek tadil-i erkâna uygun namazı tarif etmiştir.^[84]

Resûlullah tadil-i erkâna uymadan namazını eda eden kişileri hırsızlığın en kötüsünü gerçekleştiren bir hırsız olarak niteleyerek, kâmil bir namazın edasını sağlayan unsurlardan biri olarak bu ilkenin ehemmiyetine işaret etmiştir.^[85]

Sonuç

Namazın gereği üzere ifası hususuna büyük özen gösteren Hz. Muhammed’in “kolaylaştırıcılık”, “itidal üzere olmak”, “devamlılık” “huşû” ve “tadil-i erkân” başlıkları altında değerlendirebileceğimiz bazı prensipleri tespit edilmiştir. Namazdan talep edilen faydanın gerçekleşebilmesi için dosdoğru ikâmesine gayret eden, mümkün şartlarda farz namazların cemaatle edasını arzu eden Hz. Muhammed, ashabına cemaati kolaylaştırmak, namazın sefer-savaş durumunda dahi terk edilmemesini sağlamak gayesi ile vahyin işaret ettiği özel uygulamalarla, kolaylaştırıcılık prensibinden ayrılmamıştır. Bireyin hayatını zora sokacak, ilerleyen yaşlarında bıkkınlık, güç yetirememe vb. nedenlerle terkine sebep olacak bir ibadet hayatından imtina etmiş, ümmetine de daima itidal üzere hareket etmeyi tavsiye etmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de de zikredildiği üzere namazda devamlı olunması hususuna önem veren Allah Resûlü, imanın fiile dökülmüş hali olan namazın ahlaka dönüşebilmesinin onun devamlı eda edilmesi ile mümkün olacağını düşünerek hem farz hem de orta yol üzerinde bir nafîle ibadetin devamlılığına vurgu yapmıştır. Namazın ruhu olan huşû sağlayan ve bu bilinçle namaz kılan bireyin, Yüce Allah’ın huzurunda olmanın verdiği sekine halini tecrübe ederek bu duruşu, şuru hayatının her anına taşıyacağı muhakkaktır. Bu nedenle Resûlullah tadil-i erkâna uyararak, bedenen olduğu kadar ruhen ve zihnen de Rabbin huzuruna durmayı ifade eden huşû ilkesinden asla taviz vermemiştir.

Bu ilkelerin içselleştirilerek uygulandığı bir namaz, bireye Allah ile iletişime geçebilmenin en gerçek hâlini yaşatarak kul olma bilincini kazandıracaktır. Buna karşın zaman içinde namaz ibadetinin ruhundan uzaklaşılıp âdet ve ibadet kavramlarının birbirine karıştığı, yaşanabilir bir din olan İslam’ın zorlaştırıldığı görölmektedir. Tam da bu noktada dinin tam olarak anlaşılması, doğru yaşanabilmesi ve vahyin maslahatının gerçekleşmesi için Kur’ân-ı Kerim’le birlikte ibadetlerin uygulanmasında

[84] Buhârî, “Ezân”, 95; Müslim, “Salât”, 45.

[85] Mâlik b. Enes, “Kasr-ı salât”, 72.

rehber olan Hz. Muhammed'in hayatının, ilkelerinin ele alınarak uzman bir bakış açısı ve bilimsel kıstaslar esasında ortaya konulmasının gerekliliği anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27). *el-Musannef*. thk. Habıburrahman el-Azamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1390/1970.
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855). *el-Müsned*. 6 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1389/1969.
- Âşık, Nevzat. *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutumu*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2010.
- Âşık, Nevzat. "Hz. Peygamber ve İtidâl". *Diyanet Dergisi* 23/4 (Aralık 1987), 3-12.
- Aydın, Ahmet. "Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin Birgivi'nin Eserine Yazdığı Menhelü'l-Hüdât ilâ Mu'addili's-Salât Adlı Şerhi Çerçevesinde Ta'dil-i Erkân Kavramı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (Şubat 2019). 1690-1702.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (ö. 855/1451). *Umdetü'l-karî fi şerhi Sahîhi Buhârî*. 5. Cilt. Beyrut: Darü'l Kitabül-İlmiyye, ts.
- Baktır, Mustafa. "Seferilikte Azimet ve Ruhsat". *Seferilik ve Hükümleri*. 325-336. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997.
- Bayındır, Abdülaziz. "Seferilikte Namazların Birleştirilmesi". *Seferilik ve Hükümleri*. 361-382. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 458/1066). *es-Sünenü'l-kübrâ*. 2-3. Cilt. Haydarabad: Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1346.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870). *el-Camiü's-Sahih*. 8 Cilt. İstanbul: Pamuk Yayınları, ts.
- Certel, Hüseyin. "Psikolojik Bir Yaklaşımla Sözlü Ve Fiili Şart Ve Rükûnlarıyla Namaz". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/13 (Haziran 1997), 329-345.
- Çolak, Abdullah. "Allah'a Karşı Derin Sevgi ve Saygının Bir Tezahürü Olarak Namazda Huşû". *Bilimname* 2009/1, 183-206.
- Daryal, Ali Murat. *Dimi Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*. 2. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889). *es-Sünen*. thk. Raid b. Sabrî b. Ebî Alafe. Riyad: Dârü'l-Hidâre, 1436/2015.
- Ebû'l Ferec, Nureddin Ali b. Burhaneddin İbrahim b. Ahmed el-Halebî (ö. 1044/1635). *İnsânü'l-Uyûn ve Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*. 3 Cilt. Kahire: y.y., 1965.
- Ekerim, Esmâ Sayın. *Namaz ve Karakter Gelişimi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Gezgin, Galip. "Kur'ân'da Huşû Kelimesinin Semantik Analizi". *Tasavvufîlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2000), 79-106.
- Gündüz, Ahmet. "İbadetlerde Kolaylık Anlayışı ve Kur'an'ın İbadetleri Yapılabilir Kılması". *Şarkiyat İlmi Araştırma Dergisi* 9/2 (18) (Kasım 2017), 725-746.

- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849). *el-Musannef*. thk. Abdulhalik el-Afgani. 15 Cilt. Karaçi: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, 1407/1986.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233). *Üsdü'l-gabe fî marifeti's-sahabe*. 4.Cilt. Dâr Şa'b, b.y., ts.
- İbn Hişâm, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (ö. 218/833). *es-Siretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyarî, Abdulhafız Şelebi. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1971.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Zürâî ed-Dimaşkı el-Hanbelî (ö. 751/1350). *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*. thk. Şuayb el-Arnavud-Abdülkadir el-Arnavud. 5 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Menâril-İslâmiyye, 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (ö. 273/887). *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. 2 Cilt. b.y.: Daru Ahyâ'il Kütübü'l-Arabiyye, 1952-53/1372-73.
- İbn Manzur Muhammed b. Mukerram el-Mısırî. *Lisânu'l-Arab*. 11-12. Cilt. İnan: Neşrî Edebi'l-Havze, h.1405/k.1323.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845). *Tabakatü'l-Kübra*. 8 Cilt. Beyrut: y.y., 1968.
- el-İsfahânî, Râgıp. *el-Müfredat-fî Ğaribi'l-Kur'ân*. nşr. Safvân Adnân ed-Davûdî. Beyrut: Darü'l-Kâlem, 1412.
- Kahraman, Abdullah. "Ta'dil-i Erkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/366. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- el-Kardavî, Yusuf. *İslam'da İbadet Mefhumu*. çev. Hüsâmeddin Cemal. İstanbul: Nida Yayınları, 2014.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Bir Dini Tecrübe Olarak Kur'an'da Huşû". *Tasavvuf: İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/15 (2005), 177-190.
- Köse, Saffet. "Ebü Sa'id el-Hâdimî'nin Namazda Huşû Risalesi". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 1-65.
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. çev. Hayrettin Karaman vd.. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- Kurbaşoğlu, M. Hayri. *Namazların Birleştirilmesi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Malik b. Enes (ö. 179/795). *Muvatta*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Mısır: Dârü İhyâ'i'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1370/1951.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875). *Sahihü'l-Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâr-u Ahyâ'il Kütübü'l-Arabiyye, 1374/1955.
- Nesâi. *Süneni'n-Nesâi*. thk. Abdulfettâh Ebü Gudde. 9 Cilt. Beyrut: Dâr'ül-Basâir el-İslâmiyye, 1409/1988.
- Orhan, Zehra Yıldız. "Hadislere Göre Dinde İtidal". *Sosyal Bilimler Dergisi* 6/37 (Haziran 2019), 507-515.
- Paksoy, Kadir. "Hadislere Göre Namazda Ta'dil-i Erkân". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/24 (Temmuz-Aralık 2010), 61-71.

- Pekdemir, Şevket, "Namazın Karakter İnşâsındaki Yeri". *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu*. ed. Yavuz Ünal vd. (Ankara: Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 371-391.
- Sancaklı, Saffet. "Hz. Peygamber'in İbadetlerde Öngördüğü İ'tidâl ve Kolaylık Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 377-392.
- Şahin, Osman. "Ahkâm Hadislerinin Çoklu Yöntemle Anlaşılması ve Yorumlanması: Namazların Cem'i Örneği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/43 (Aralık 2017), 31-73.
- Şentürk, Hâbil. *İbâdet Psikolojisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923). *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Daru Suveydan, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Musa b. Dahhak es-Sülemî (ö. 279/892). *el-Camiu's-Sahih (Sünenü't-Tirmizî)*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Cilt 1-2. thk. Muhammed Fuad Abdulbakî. Cilt 3. Riyad: el-Mektebeti'l-İslâmiyye, ts.. Cilt 4-5. thk. İbrahim Atve İvaz. b.y.: Matba Mustafa el-Babî, 1395/1975.
- Vakîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî (ö. 207/823). *Kitâbü'l Meğazi*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Alemu'l Kütüb, 1965.
- Yaylalı, Davut. "Seferilik Hükümleri". *Seferilik ve Hükümleri*. 247-282. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997.
- Yıldırım, Enbiya. "Seferde Yatsı Namazının Sabah Namazıyla Birleştirilmesi". *Şarkiyât İlmî Araştırmalar Dergisi* 0/6 (Kasım 2011). 3-11.

